

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА**

МОТРИЧУК РОМАН ГЕНІЙОВИЧ

УДК 94(477):054.57:005.72«1920/1930»

**ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УКРАЇНИ
у 20-30 роки ХХ століття**

07.00.01 – історія України

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник доктор історичних наук, професор
Журба Михайло Анатолійович,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
завідувач кафедри історії та археології слов'ян.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Мельничук Олег Анатолійович,
Вінницький державний педагогічний
університет імені М. Коцюбинського,
завідувач кафедри всесвітньої історії;

кандидат історичних наук, доцент
Бажан Олег Григорович,
Інститут історії України НАН України,
старший науковий співробітник
відділу історичної регіоналістики.

Захист відбудеться 18 грудня 2015 р. о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02. у Національному педагогічному університету імені М.П. Драгоманова за адресою 010601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 010601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «17» листопада 2015 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т.А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Національне питання в політиці будь-якої держави займає одне з ключових місць. Воно набуває особливої актуальності в тих країнах, які є неоднорідними за своїм національним складом. Саме такою є сучасна українська держава. Чинна на сьогодні Конституція України, прийнята 1996 р. видана від імені «українського народу – громадян України всіх національностей». Це визначення підкріплене іншими положеннями Конституції. Основний закон нашої держави гарантує етноменшинам задоволення їх соціально-економічних, культурно-політичних потреб, створюючи умови для розвитку громадської ініціативи. Національний громадський рух як форма вирішення етнічною групою суспільних завдань має тривалу традицію. Розуміння природи взаємодопомоги та співпраці представників не титульної нації, її витоків, причин виникнення, чинників еволюції потребує дослідження усіх її варіантів, що існували у минулому, у т.ч. тих, що ґрунтувалися на етнічній солідарності. Вивчення етнічного громадського руху як окремого різновиду цього загального явища відкриває можливість шляхом його співставлення з іншими елементами громадянського суспільства наблизитися до розуміння спільних рис у цьому цивілізаційному феномені та особливостей формування колективістської моделі соціальної рефлексії на суспільні виклики.

Наукова актуальність дослідження зумовлена тим, що упродовж ХХ ст. історія національного громадського руху у радянській науці не розроблялась і, відповідно, спричинило брак в сучасній українській науці цілісного наукового бачення громадської ініціативи, розуміння природи громадських організацій та добровільних товариств як форми соціально-економічного, політичного та етнокультурного самозахисту національних меншин. Тому на сьогодні існує нагальна потреба в здійсненні комплексного дослідження з історії громадського руху етноменшин підрадянської України 1920-ті – 1930-ті рр.

Зв'язок дисертації з науковими темами та програмами. Дисертація виконувалась в рамках науково-дослідної теми «Дослідження проблем гуманітарних наук», розробка якої проводиться в Інституті історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова. Тема дисертації затверджена Вченою Радою НПУ імені М.П. Драгоманова, протокол №9 від 28 лютого 2013 р.

Об'єктом дослідження є етнонаціональний розвиток України, як складова частина громадсько-політичного життя.

Предметом дослідження є громадський рух національних меншин України, багатокомпонентне, комплексне дослідження причин появи, структура, зміст, форми, характер та напрямки діяльності громадських об'єднань підрадянської України в 1920-ті – 1930-ті рр.

Географічні межі дослідження охоплюють територію українських земель, які в результаті адміністративно-територіальних змін початку 1920-х рр. потрапили до складу Української СРР і до 1939 р. входили до складу Радянського Союзу.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1920-1930-ті рр. Нижня межа визначена початком 1920-х рр., коли компартійні органи розпочали реалізовувати в Україні політику спрямовану на інтеграцію нових соціалістичних республік в єдине державне утворення, при цьому використовуючи деякі елементи ліберального

режиму пов'язані з реалізації політики коренізації. У 1920-ті рр. в підрадянській Україні створюється система підконтрольних владі громадських об'єднань та ведеться боротьба проти громадських інституцій етноменшин. Зміна політичної ситуації в кінці 1920-х рр. призвела до згорання всіх громадських свобод і запровадження в країні край реакційного тоталітарного режиму. Верхня межа датована кінцем 1930-х рр. і позначена репресивними акціями сталінського режиму, спрямованими на ліквідацію національного громадського руху.

Мета та завдання дослідження. Метою даної роботи є комплексне вивчення особливостей формування та розвитку громадських об'єднань етноменшин; визначення ступеню залежності національного громадського руху від радянсько-партійної влади; переосмислення укорієних поглядів на еволюцію громадського руху етноменшин впродовж міжвоєнної доби.

Для досягнення мети автором були поставлені наступні **завдання**:

- із сучасних методологічних позицій проаналізувати вітчизняну та зарубіжну історіографічну традицію дослідження діяльності громадських об'єднань етноменшин підрадянської України у 20-30-ті рр. ХХ століття та з'ясувати стан джерельної бази дослідження;
- встановити передумови виникнення національних благодійних товариств, культурних, господарських громадських об'єднань у підрадянській Україні, базові чинники та динаміку їх розвитку;
- дослідити особливості функціонування системи громадських об'єднань етноменшин та з'ясувати суть політики компартійних органів щодо непровладних національних громадських організацій;
- проаналізувати особливості розвитку в Україні національних кооперативних об'єднань та відстежити її стосунки з владою та більшовицькими кооперативами;
- висвітлити еволюцію партійно-державної політики щодо громадських об'єднань етноменшин і виявити загальне та особливе в цьому процесі характерне для комуно-більшовицької політичної системи;
- розкрити роль прокомуністичних громадських об'єднань у створенні механізму насадження тоталітарно-більшовицької форми організації життя етнічних громад в ході радянзації України;
- оцінити перспективи відновлення громадського руху етноменшин та сформулювати практичні рекомендації для його розвитку, як засобу вирішення різними національними групами сучасної України основних завдань власного соціального і культурного розвитку.

Методологія та методика дослідження. Сукупність застосованих **методів дослідження** визначалася його характером, спрямованістю і поліаспектністю, яка виявляє себе у різноманітності розглянутих питань – етнополітичних, економічних, соціокультурних, психологічних, правових та інших. Відтворення історії громадського руху національних меншин як етнополітичного явища визначило основними методом історико-порівняльний, який дозволяє простежити еволюцію зазначеного суспільного інституту в залежності від внутрішньосистемних та зовнішніх чинників політичного та економічного характеру. Складність історії громадських об'єднань етноменшин, посилена постійними змінами її змісту,

зумовила широке використання методів емпіричного дослідження, абстрагування, аналізу і синтезу, сходження від абстрактного до конкретного на підставі базових принципів історизму, об'єктивності та всебічності. Це дало можливість краще зрозуміти зв'язки між окремими елементами системи громадських об'єднань і встановити тим самим її цілісність як етносоціального так і етнополітичного явища.

У процесі дослідженні політики компартійних органів, щодо етноменшин та їх громадських об'єднань, важливе місце займає системний підхід, завдяки якому процес одержавлення громадського руху окремих етносів розглядається як складова частина всієї національної політики більшовиків. Порівняльний метод застосовано для уникнення етноцентризму. Загалом зазначимо, що методологія дослідження громадського руху етноменшин потребує раціонального застосування різних методологічних моделей, оскільки жодна з них не може забезпечити всебічності та універсальності при аналізі складної системи громадських інституцій етнічних меншин.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що робота є першим системним дослідженням громадського руху етнічних меншин у період становлення в підрадянській Україні більшовицького тоталітарного режиму.

У дисертації *вперше*:

- концептуально визначено роль і місце громадських об'єднань у політичному, професійному та соціально-культурному житті етноменшин України;
- проведено цілісний аналіз історіографії створення та функціонування системи національних громадських об'єднань і відповідної джерельної бази та введено до наукового обігу низку архівних джерел та документальних свідчень;
- з'ясовано характер залежності національного громадського руху від політики компартійних органів влади та управління;
- здійснено авторську класифікацію національних громадських організацій;
- розкрито особливості залучення компартійними органами громадських інституцій етноменшин при побудові тоталітарного комуно-більшовицького суспільства.

Уточнено:

- засади, участі національних громадських об'єднань у здійсненні більшовицьких соціально-економічних та політичних перетворень в 1920-30-ті рр.;
- характер стосунків державного апарату та громадських організацій етноменшин.

Отримало подальшого розвитку:

- систематизація видів спротиву різних етнічних груп політики радянської, яку проводило компартійне керівництво в місцях їх компактного проживання;
- практичні рекомендації спрямовані на застосування отриманих у процесі дослідження результатів у ході вироблення сучасної державної етнополітики та розвитку багатокультурного українського суспільства.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її фактичний і теоретичний матеріал, основні наукові положення, оцінки та аналітичні висновки можуть використовуватись при розробці лекційних і спеціальних курсів з історії України, політології та сучасного суспільствознавства, написанні узагальнюючих праць, а також для подальшої розробки проблем, що стосуються державотворчої діяльності національних громад сучасної української держави. Матеріал дисертації допоможе у

формуванні загальних засад політики урядових структур щодо громадських організацій та добровільних товариств на сучасному етапі, виробленні виваженої концепції державної етнополітики.

Апробація результатів дисертації. Матеріали дослідження обговорювались на засіданні кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Результати, одержані в ході підготовки дисертаційного дослідження були оприлюднені на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях, семінарах, читаннях, круглих столах, зокрема: IV Міжнародній науково-теоретичній конференції «Соціально-політичні і культурні проблеми сучасності» (Сімферополь 2012); Міжнародній науково-практичній конференції «Держава і громадянське суспільство: стан та перспективи розвитку» (Ірпінь, 2013); П'ятих Всеукраїнських драгоманівських читаннях молодих істориків «Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії» (Київ, 2013); III Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання теорії та історії держави і права в дослідженнях студентів і молодих учених» (Бердянськ, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції «Соціально-політичні і культурні проблеми сучасності» (Сімферополь, 2014); IV Міжнародній науковій конференції «Антикризовий розвиток соціальних та економічних процесів в умовах глобалізації» (Буча, 2014); V Міжнародній науковій конференції «Антикризисное развитие социальных и экономических процессов в условиях глобализации» (Буча, 2015).

Структура дисертації. З точки зору викладу матеріалу робота побудована на основі проблемно-хронологічного підходу і складається із вступу, трьох розділів (сім підрозділів), висновків, списку використаних джерел (528 найменувань). Загальний обсяг дисертації – 239 сторінок, з них основного тексту – 187 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У *вступі* обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено предмет та об'єкт, хронологічні межі, мету, завдання і методологічну базу дослідження, вказані наукова новизна, практичне значення дисертації та апробація одержаних результатів.

У *першому розділі «Історіографія та огляд джерел»* аналізується стан наукової розробки проблеми, дається характеристика використаних джерел та визначено основні теоретико-методологічні засади дослідження.

Історіографія громадської ініціативи етноменшин 1920-х – середини 1930-х рр. пройшла у власному розвитку чотири основні етапи: 1) 1920-ті – початок 1930-х рр.; 2) відповідно – середина 1930-х – перша половина 1950-х рр.; 3) середина 1950-х – 1980-ті рр.; 4) від початку 1990-х рр. – до сьогодні.

Перші праці з історії вивчення діяльності громадських об'єднань етноменшин в Україні з'явилися в 1920-ті – на початку 1930-х рр. Загалом їх авторство належало не професійним історикам, а практичним працівникам, партійно-радянським функціонерам, які були пов'язані з діяльністю громадських об'єднань. Це, насамперед, низка статей та брошур, присвячених практичній роботі партійно-радянських господарських органів та добровільних організацій в царині реалізації

засад радянської етнополітики.¹ Більшість з них мали не науковий, а пропагандистський характер. Окремий блок публікацій становлять роботи, що висвітлюють історію окремих етносів підрадянської України.² Але їх недоліком є те, що вони носили описовий характер.

На початку 1930-х рр. вийшли праці, присвячені діяльності окремих організацій.³ Їх автори торкаються діяльності окремих громадських об'єднань, і вміщують розгорнуту інформацію про їх створення, напрямки діяльності, соціальні програми. Окремо необхідно виділити агітаційно-пропагандистську літературу присвячену масовим добровільним товариствам.⁴

У другій половині 1930-х – 1950-х рр. власне у СРСР історичних досліджень, в яких розкривалося б питання діяльності національних громадських об'єднань, уже не виходило. А частину раніше опублікованих праць, які концептуально та ідеологічно не співпадали з тогочасною партійною політикою, було вилучено з вільного користування.

Об'єктом уваги радянських науковців у 1970-80-ті рр. була діяльність української секції Міжнародної організації допомоги революціонерам, класових і професійних спілок з допомоги профспілковим рухам Німеччини, Польщі.⁵ В.В. Іваненко приводить дані про діяльність інтернаціональних клубів, кампанії політосвіти серед німців та болгар.⁶

Зарубіжна україністика цієї доби представлена працями А. Камінського, І. Майстренка, Є. Пастернака, М. Стахова⁷ та ін. У роботах розглядаються

¹ *Зингер Л.Г.* Национальный состав пролетариата в СССР / Л.Г. Зингер. – М., 1934; *Левітан М.* Освіта національних меншин / М. Левітан // Шлях освіти. – 1927. – №10. – С. 35-42.

² *Кривохатський М.* Меноніти на Україні / М. Кривохатський. – Харків, 1930; *Рейнмарус А.* Кто такие меннониты? / А. Рейнмарус, Г. Фризер. – М., 1930; *Буценко А.* Советское строительство и нацменьшинства на Украине А. Буценко. – Харьков, 1926. – 34 с.; *Глинский А.Б.* Национальные меньшинства на Украине / А.Б. Глинский. – Харьков, 1931. – 76 с.

³ *Шевелёва О.В.* Некоторые итоги, факты работы МОПР СССР от 3 до 4 Всесоюзного съездов / О.В. Шевелёва. – М., 1934; *Захарченко К.* Про Червоний Хрест / К. Захарченко. – К: Медвидав., 1931. – 64с.; *Леонтев Б.* Осовиахим – боевой резерв Красной Армии / Б. Леонтев. – М.: Гос. воен. издат, 1933. – 86с.; *Карпенко О.* До питань культосвітнього будівництва на Україні в другу п'ятирічку / О. Карпенко. – Х.: Рад. школа, 1932. – 27с.; *Алфадеев Н.* Культурно-политическая работа среди рабочих-татар в Донбассе / Н. Алфадеев, Н. Сафаров // Революция и национальности. – 1932. – №4. – С. 50-58.

⁴ *Красноленский В.* Комсомольцеві від МОДР / В. Красноленский. – К., 1929; *Блюмберг С.* Работницы и колхозницы – в ряды ОЗЕТА / С. Блюмберг. – М.: ЦП ОЗЕТ, 1931.

⁵ *Фещенко Р.* Партійне керівництво діяльністю МОДР на Україні по інтернаціональному вихованню трудящих (1926-1932 рр.) / Р. Фещенко // УІЖ. – 1971. – №8. – С.93-99; *Гусаров В.К.* Становлення МОДР на Україні (1922-1925 рр.) / В.К. Гусаров, В.А. Молостов // УІЖ. – 1972. – №11. – С. 63-70.

⁶ *Іваненко В.* Діяльність організацій МОДР Української СРР по інтернаціональному вихованню трудящих (1933-1937 рр.) / В. Іваненко // УІЖ. – 1975. – №5. – С. 61-70.

⁷ *Майстренко И.* Национальная политика КПСС в ее историческом развитии / И. Майстренко. – Б.М.: Сучасність, 1978. – 224 с.; *Пастернак С.* Україна під більшовиками (1919-1939): Спроба історичної студії / Є. Пастернак. – Торонто, 1979. – 314 с.; *Стахів М.* Третя Советська республіка в Україні. Нариси з історії 3-ї військової інвазії Советської Росії в Україну і розвитку окупаційної системи в часі: листопад 1919 – листопад 1924 / М. Стахів. – Нью-Йорк, 1968. – 244 с.

особливості більшовицької національної політики упродовж 1920-х рр., аналізується радянське законодавство про громадські організації. Торкаються дослідники і питань залучення національної громадськості до соціально-економічних перетворень в підрадянській Україні.⁸

На межі 1980-х і 1990-х рр. з'явилися дослідження з новим баченням проблем історичного минулого України, зокрема історії етноменшин та їх громадських інституцій.⁹ По новому, без ідеологічних штампів переглядається реалізація більшовиками політики стосовно громадських об'єднань упродовж 1920-х рр., розвиток культурно-освітніх організацій, участь закордонних благодійних товариств у подоланні наслідків голоду 1921-1923 рр.¹⁰

Дійсно якісний етап в історіографічній науці розпочався після проголошення незалежності України. Публікації першої половини 1990-х рр. позбавляються стереотипного бачення історії громадського руху етноменшин.¹¹ Вагомий внесок у вивчення історії грецьких та німецьких добровільних товариств і спілок належить Е.Г. Плесской, Н.А. Терентьєвій.¹² У роботах А.І. Безсонова та Н.В. Осташевої висвітлюється історія Спілки голландських вихідців та інших громадських об'єднань німців-менонітів.¹³ Історію молодіжних небільшовицьких громадських організацій аналізує В. І. Прилуцький.¹⁴ Проблема політичних репресій серед громадських активістів етноменшин в 1920-30-ті рр. була розглянута О. Бажаном,¹⁵ В.Й.

⁸ Білінський А. Громадські організації в СРСР / А. Білінський. – Мюнхен-Чикаго, 1969. – 160с.; Мицюк О. Аграризація жидівства в Україні / О. Мицюк. – Прага, 1932.

⁹ Бритченко С.П. Деякі питання розвитку національних відносин в Україні / С.П. Бритченко. – К.: Знання, 1990. – 48с.; Кривцова В.М. Из опыта развития языков национальных меньшинств Украины / В.М. Кривцова, В.Ф. Сиволога // Перестройка и общественные науки: к 125-летию Одесского государственного университета: Тез. докл. и выступлений. – Одесса, 1990. – С. 177-179.

¹⁰ Коржихина Т.П. Из истории общественных организаций / Т.П. Коржихина, А.Д. Степанский // Историки спорят. – М.: Политиздат, 1988. – С.406-432.; Мовчан О.М. Іноземна допомога голодуючим України в 1921-1923 рр. / О.М. Мовчан // УІЖ. – 1989. – №10. – С.77-84.

¹¹ Національні відносини в Україні у ХХ ст.. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1994. – 560с.; Гусева С.О. З досвіду розв'язання національного питання на Півдні України (1920-30 рр.) / С.О. Гусева, М.М. Цобенко // УІЖ. – 1991. – № 2. – С. 45-54; Мельник Н.І. Національно-культурний розвиток болгарської меншини України в 20-30-х рр. ХХ століття. Автореф. ... канд. іст. наук / Н.І. Мельник. – К., 1996. – 18с.; Данильченко О.П. Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. / О.П. Данильченко. – К.: Ін-т історії України, 1993. – 36с.

¹² Терентьєва Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII – XX вв.) / Н.А. Терентьєва. – К.: «Аквілон-Пресс», 1999. – 352 с; Плесская Э.Г. Немцы Причерноморья / Э.Г. Плесская. – Одесса: Астропринт, 2008. – 136с.

¹³ Безсонов А.И. «Союз граждан голландского происхождения и менонитское общество юга Украины периода первой половины 20-х гг. XX в. // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 1995. – С. 52-64; Осташева Н.В. На переломе эпох ... Менонитское сообщество Украины в 1914-1931 гг. / Н.В. Осташева. – М.: Готика, 1998. – 256с.

¹⁴ Прилуцький В.І. Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР в 20-ті рр. Історичні зошити / В.І. Прилуцький. – К.: Інститут історії України, 1993. – 58 с.

¹⁵ Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. / О. Бажан // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2011. – №1. – С.156-234.

Жезицьким,¹⁶ М.М. Шитюком.¹⁷ Серед праць 1990-х рр. які розглядають історію становлення, розвитку і ліквідації мережі національної кооперації необхідно виокремити дослідження Б.В. Чирка, В.М. Мазура та В.І. Марочка.¹⁸ У дослідження В. Мазура з'ясовано політико-правові та соціально-економічні причини появи кооперативних товариств національних меншин. Автор аналізує статус, структуру, фінансову основу функціонування кооперації етноменшин підрадянської України.¹⁹ Комплекс тематичних публікацій О. Мельничука розкриває особливості реалізації комнезами компартійної політики стосовно українського селянства та селянства етноменшин на Поділлі у 1920-ті рр.²⁰

У другій половині 1990-х рр. виходять ряд ґрунтовних монографій з історії етнічних громад України. У них громадський рух національних меншин висвітлюється опосередковано, у контексті суспільно-політичного розвитку певної етнічної громади.²¹ У публікаціях М.А. Журби аналізуються доктринальні засади та функціональні виміри впровадження інтернаціоналізму в селянське середовище підрадянської України у 1920-30-ті рр.²² Автор відстежив еволюцію політики більшовицького керівництва щодо сільських громадських об'єднань національних меншин, розглянув історичні обставини створення та функціонування кооперативних організацій, добровільних товариств та селянських спілок етноменшин.

Комплексністю джерельної бази, ґрунтовністю та системністю викладу матеріалу вирізняються публікації Л.Д. Якубової.²³ У роботах Л.Д. Якубової історія національної кооперації, діяльність добровільних товариств, класових та

¹⁶ Жезицький В.Й. Репресивна політика на Поділлі в 20-х – першій половині 30-х рр. / В.Й. Жезицький. – К.: Рідний край, 1995. – 95 с.

¹⁷ Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-ті роки ХХ століття / М.М. Шитюк. – К.: Тетра, 2000. – 532с

¹⁸ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні: 20-30-ті роки ХХ століття / Б.В. Чирко. – К.: Асоціація «Україна», 1995. – 215 с.; Марочко В.І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.) / В.І. Марочко. – К., 1995, Ін-т історії України, 1995. – 224с.

¹⁹ Мазур В.М. Кооперативний рух в національних районах Української РСР (1921-1929рр.): Автореф. дис.. канд. іст. наук / В.М. Мазур. – Харків, 2000. – 19с.

²⁰ Мельничук О.А. Комітети незаможних селян на Поділлі (1920-1933) / О.А. Мельничук. – Вінниця: ВДПУ, 2001. – 160 с.; Мельничук О. Боротьба за владу на селі в 1920-1925 роках: сільські ради проти комнезамів / О.А. Мельничук // Нова політика. – 1998. – №2. – С. 35-36.

²¹ Кулінич І.М. Нариси з історії німецьких колоній України / І.М. Кулінич, Н.В. Кривець К.: Ін-т історії України, 1995. – 272с.; Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина ХVІІІ – початок ХХ ст.) / В.М. Васильчук. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2004. – 341с.; Волкова С.А. Чехи на Півдні України (друга половина ХІХ – перша третина ХХ століття) / С.А. Волкова. – Сімферополь: Антиква, 2006. – 160с.; Місінкевич Л.Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20-30-ті рр. ХХ століття) / Л.Л. Місінкевич. – К.: Ін-т історії України, 2001. – 254 с

²² Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30 рр. ХХ ст.): Монографія / М.А. Журба. – К: Наук. Світ, 2002. – 499с.

²³ Наседкина(Якубова) Л.Д. Социально-политическая, экономическая и культурная жизнь греческого населения Украины 20- нач. 30-х гг.: Дис. ... канд. ист. наук / Л.Д. Наседкина. – К., 1993. – 238с.; Якубова Л.Д. Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х років ХХ ст. / Л.Д. Якубова. – К.: Ін-т історії України, 2002. – 188 с.; Якубова Л.Д. Етнічні меншини УСРР і влада: динаміка соціально-економічних, політичних і культурних перетворень (1921 - 1935 рр.): Дис... д-ра іст. наук / Л.Д. Якубова. - К.: Ін-т історії України, 2007. - 572 с.

професійних спілок розглядається на тлі соціально-економічної, політичної та культурної історії етнічних меншин України впродовж 1920-х – першої половини 1930-х рр. Автор наголошує, на тому, що прорадянські громадські організації і товариства використовувались компартійними органами для поширення власної соціально-економічної і політичної моделі розвитку та відволікання населення від усвідомлення власних альтернативних моделей суспільного розвитку.

Формування правової бази діяльності національних громадських організацій, їх структура, фінансування та місце у політичній системі держави стало предметом досліджень А. Рябошапка та Л.І. Лойко.²⁴ У монографії С.М. Свистовича²⁵ аналізуються доктринальні засади функціонування громадських об'єднань підрадянської України у 1920-30-ті рр. автор з'ясував місце громадських інституцій у політичній системі радянської держави, розкрив особливості політико-правового впливу владних органів на громадський рух національних меншин. Аналіз ідейно-політичних засад та практики селянського громадського руху на теренах підрадянської України здійснено в дисертації С.В. Костенко²⁶.

Досить активно розвиваються дослідження з історії єврейського суспільно-політичного руху першої половини ХХ ст. Серед праць, у яких висвітлюються історія єврейських політичних партій та громадських організацій міжвоєнної доби необхідно виділити роботи О.Я. Наймана, О.В. Козерода.²⁷ У публікаціях В.О. Доценка²⁸ комплексно та системно розглянуто історію єврейських громадських об'єднань другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. Автор, використовуючи широкий конкретно-історичний матеріал, висвітив основні сфери діяльності єврейських громадських організацій, простежив еволюцію основних форм державно-владного впливу на єврейський громадський рух у різні історичні періоди.

Окремо від вітчизняної історичної науки розвивається сучасна закордонна україністика. У публікаціях М.Ю. Крапівіна подається кваліфікація громадських об'єднань, які діяли в СРСР упродовж 1920-х рр.²⁹ Із робіт, що побачили світ в Росії в кінці 1990-х рр. минулого століття слід відзначити монографію «Національне питання в програмних документах політичних партій, організацій і рухів Росії

²⁴ *Рябошапка А.* Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000) / А. Рябошапка. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 484с.; Лойко Л.І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність / Л.І. Лойко. – К.: «Фоліант», 2005. – 634с.

²⁵ *Свистович С.М.* Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.) / С.М. Свистович. – К.: Варта, 2007. – 568с.

²⁶ *Костенко С.В.* Ідейно-політичні засади та практика селянського громадського руху в Україні (1917-1932 рр.): Дис.. канд. іст. наук / С.В. Костенко. – К., 2013. – 237 с.

²⁷ *Найман О.Я.* Єврейські партії та об'єднання України (1917-1925) / О.Я. Найман. – К.: ІІЕНД, 1998 – 196 с.; *Козерод О.В.* Євреї України в період нової економічної політики: 1921-1929 рр. – К.: СПД Савчина, 2003. – 313с.

²⁸ *Доценка В.О.* Об'єднатися щоб вижити: єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.) / В.О. Доценка. – Вінниця: ТОВ «Ніланд-ЛТД», 2014. – 332с.

²⁹ *Крапівин М.Ю.* К вопросу о классификации религиозно-политических организация молодежи в России (1917-1925 гг.) // Исторический опыт борьбы КПСС с непролетарскими партиями, группами и течениями за молодежь (1903 – середина 20-х г.) Межвузовский сборник трудов. – Ленинград, 1990.

початку ХХ-го ст.». У ній представлено сучасне бачення розвитку національних громадських об'єднань в Російській імперії, а згодом і в СРСР.

У другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. активно розвивалась закордонна юдаїка. Вийшли книги присвячені єврейському переселенню, діяльності в СРСР єврейських міжнародних організацій та розвитку сіоністського руху.³⁰ А. Барковець розкриває стосунки Джойнту з пробільшовицькими єврейськими організаціями,³¹ А. Сімонова аналізує сіоністський рух в СРСР.³² Загалом сучасна російська історіографія єврейського громадського руху представлена дослідженнями єврейської благодійності, діяльності на території Росії та України закордонних добровільних товариств та власне сіоністських організацій.³³

У працях німецьких авторів Д.Брадеса, А. Айсфельда, І. Флейшхауера, Ф.Єппа згадується «Спілка нащадків голландських вихідців в Україні». Автори розглядають Спілку, як унікальне кооперативне об'єднання створене з метою економічного та культурно-релігійного розвитку радянських німців-менонітів.

У Польщі дослідники зосереджуються на вивченні особливостей національної політики більшовиків по відношенню до польської меншини СРСР. Детально висвітлюють історію розвитку польських кооперативних об'єднань, релігійних організацій Волині та Поділля.³⁴

Таким чином, критичний аналіз історіографії з дотичної проблематики засвідчує, що не зважаючи на її об'ємність історія громадських об'єднань національних меншин підрадянської України 1920-30-х рр. ще не була предметом спеціального дослідження. Прагнення комплексно дослідити особливості появи, розвитку та згортання громадського руху етноменшин міжвоєнної доби спонукало здійснити пропоновану дисертаційну роботу.

Джерельну базу дослідження склали різноманітні за походженням, видами, ознаками та змістом друковані та неопубліковані джерела та періодичні видання.

³⁰ *Lenin and Jews. The Bolsheviks come to power.* – London, 1966; Gitelman Z.A. *Century of Ambivalence: The Jews of Russia and the Soviet Union.* – N-Y, 1988; *Baron S. The Russian Jew Under Tsars and Soviets.* – N-Y, 1978; *Goldman G.G. Zionism under Soviet Rule 1917-1928.* – New York, 1960; *Leneman L. La tragedie des juifs en URSS.* – Paris, 1959; *Schechtman J.B. Zionism and Zionism in Soviet Russia.* – New York, 1966.

³¹ *Барковець А. Об основных этапах деятельности «Агро-Джойнта» / А. Барковец // Вестник еврейского университета в Москве.* – 1996. – №2(12). – С.134-144

³² *Симонова А.В. Сионистское движение в советской России (1917 – 20-е годы): Дисс. ... канд. истор. наук / А.В. Симонова – М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 1999. – 249 с.*

³³ *Еврейская благотворительность на территории бывшего СССР: Страницы истории. Сб. научных трудов. / Под ред. Д. Эльяшкевича и Б. Хапера.* – СПб., 1998. – 183с.; *Хенкин Е. О роли «Джойнта» в оказании помощи России и Украине в 1921-1923 гг. // Вестник еврейского университета в Москве.* – 1993. – №4. – С.89-98; *Долгатов А.Г. Правительственная политика по отношению к этноконфессиональным меньшинствам: «еврейский вопрос» в жизни советского общества (ноябрь 1917-го – начало 1930-х годов) / А.Г. Долгатов.* – СПб.: Нестор, 2002. – 204с.

³⁴ *Iwanow M. Polacy w zwiazku radzieckim w latach 1921 – 1939 / M. Iwanow.* – Wroclaw, Wydawnictwo uniwersytetu Wroclawskiego, 1990. – 426 s.; *Dzwonkowski R. Kosciol katolicki w ZSRR. 1917 – 1939: Zarys historii / Roman Dzwonkowski.* – Lublin, 1997. – 477 s.; *Kupczak J. M. Polacy na Ukrainie w latach 1921 – 1939 / Janusz M. Kupczak.* – Wroclaw: Wydawnictwo uniwersytetu Wroclawskiego, 1994. – 360 s.

Найбільш важливу групу джерел становлять документи архівних фондів семи архівів: Центрального державного архіву вищих органів влади та органів державного управління України (ЦДАВОУ), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), Державного архіву Київської області, Державного архіву Житомирської області, Державного архіву Російської Федерації (м. Москва) та Російського державного архіву соціально-політичної історії (м. Москва). Всього автором було опрацьовано 26 архівних фондів, у результаті чого до наукового обігу введено ряд нових документів.

У ЦДАВОУ опрацьовані документи і матеріали Фонду 1. Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету, Фонду 5 – Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР, Фонду 413 – Центральної комісії у справах національних меншин при ВУЦВК УСРР, Фонду 571 – Української Ради Товариства по земельному облаштуванню трудящих євреїв (УкрТЗЕТ), Фонду р.4661 – Всеукраїнського Центрального комітету Товариства допомоги єврейському населенню, яке постраждало від воєнних дій (ЕКОПО), які містять цінну інформацію стосовно діяльності виконавчих структур при компартійних органах влади серед національних меншин республіки. Зокрема, в матеріалах фонду 5 зберігаються ряд справ, що стосуються реєстрації статутів громадських організацій, протоколи МЕКОСО. Обіжники, протоколи засідань МЕКОСО, листування з губернськими відділеннями комісії підтверджують політику компартійного режиму на ліквідацію опозиційних владі громадських об'єднань та створення системи лояльних владі товариств та спілок. У документах є данні про чисельність осередків громадських організацій, їх національний, партійний, соціальний склад, акції проти активу організацій. Матеріали фондів дозволили дослідити історію національної громадської ініціативи в 20-30-ті роках ХХ ст., встановити ступінь залежності та одержавлення громадських організацій від партійних органів.

З ЦДАГОУ використано матеріали фонду ЦК КП(б)У (фонд 1). Це протоколи і повідомлення Центрального і районних комітетів КП(б)У, місцевих відділень добровільних товариств про реалізацію кампаній з соціально-господарських перетворень, колективізацію національних районів, про виконання національними колгоспами планів хлібозаготівлі, про боротьбу з національним підпіллям. Особливу цінність становлять звіти громадських організацій, які надсилалися у партійні органи. Партійний актив громадських об'єднань доповідав про політичну активність керівництва та рядового активу, лояльність до правлячого режиму. Службове листування, не призначене для загального ознайомлення, розкриває реальний стан справ у масових добровільних товариствах, реальне ставлення населення національних адміністративних одиниць, до політики компартійних органів.

У ДАЖО було опрацьовано документи фонду П-85 (Житомирський (Волинський) окружний комітет КП(б)У), фонд П-86 (Коростенський окружний комітет КП(б)У), фонд Р-326 (Волинський окружний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів), фонд Р-269 Волинський окружний Комітет Українського Червоного Хреста, Фонд Р-277 Окружне статистичне бюро Житомирського окружного виконкому, фонд П-42 Довбишський райком КП(б)У(Мархлевськ) відділ агітації та ін. Документи архіву дозволили ввести

в науковий обіг низку документів, що стосуються суспільно-політичного розвитку етноменшин регіону, діяльності польських, німецьких, єврейських, чеських кооперативів, планів щодо розвитку серед національних меншин антирелігійного руху, проведенні боротьби з польськими культурно-релігійними товариствами тощо.

У Державному архіві Київської області у фонді Р-112. (Киевский окружной исполком рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов) проаналізовано інформаційні матеріали про діяльність місцевих партійно-радянських органів, які реалізовували в регіоні політику центрального партійного керівництва, відомості про кількість національних шкіл та допомогу ним з боку національних та провладних добровільних товариств, організацію та проведення переселенських акцій, вирішення земельного питання.

З фондів державних архівів Російської Федерації використано матеріали про боротьбу компартійних органів з польським, німецьким, єврейським та грецьким громадським рухом, зокрема у фондах 17, 63 та 445 Російського державного архіву соціально-політичної історії. Фонди Державного архіву Російської Федерації дозволили простежити особливості реалізації компартійними органами переселенської політики стосовно польської та єврейської громади України. Крім того необхідно виділити ряд документів, що проливають світло на антирелігійну політику влади та провладних добровільних товариств.

Багатий інформаційний матеріал містить періодика досліджуваного періоду. Головним чином, це часописи громадських об'єднань, центральна та місцева офіційна преса. Вони містять чимало відомостей про динаміку, соціальний склад, основні напрямки роботи громадських організацій. Матеріали цієї групи джерел стали незамінним банком інформації з історії масових добровільних товариств, національної кооперації.

Отже, використання розлогого комплексу джерел створило достатнє підґрунтя для реалізації поставлених у дисертаційному дослідженні завдань.

У другому розділі **«Розвиток громадської ініціативи національних меншин підрадянської України»** розглядається соціально-економічна та політична ситуація, в якій опинилися національні громади України на початку 20-х років ХХ ст.; аналізуються національні господарські, соціально-реабілітаційні та культурно-просвітницькі організації, визначаються основні засади, напрямки та структура кооперативних товариств етноменшин УСРР.

Пристаючи до соціалістичного експерименту в Україні, більшовицький режим був змушений рахуватися з наявністю в республіці значної частини населення етнічних меншин. Події революції та громадянської війни призвели до суцільної руйнації промисловості та сільського господарства, шляхів сполучення й транспорту. Значних кількісних втрат зазнало населення України, в тому числі й етноменшини. Чимало представників різних національностей були змушені емігрувати за кордон. Значного економічного удару сільським національним громадам завдала політика «воєнного комунізму» та запровадження продрозверстки. Розверстка поширювалась на всю сільгосппродукцію і була вищою ніж в українських селах. Для примусового вилучення хліба створювались повітові та волосні «трійки», які в якості засобу впливу були уповноваженими брати місцеве населення у заручники. Більшовицький

експеримент боляче вдарив і по соціально-економічному становищу етноменшин, позбавивши їх можливості розвитку. У національних селах продуктивність праці впала в середньому на 80 відсотків. Перехід до НЕПу відбувався упродовж 1921-23 рр. Протягом цих років продовжувала втілюватись в життя практика розкуркулення заможної частини сільського населення, вилучення і перерозподіл надлишків приватних земельних наділів. Компартійні органи влади на місцях та класові спілки відбирали у заможного селянства продукти харчування, одяг та предмети домашнього вжитку. Болюче вдарила по національним селам і проведена землевпорядна кампанія. Перерозподіли землі порушували сівозміну, ротацію сільгоспкультур, що неминуче знижувало врожайність. Не було до кінця вирішено питання наділення землею безземельних і малоземельних селян. Неправильна аграрна політика компартійних органів, неврожай призвів до голоду 1921-22 рр. Від нього потерпали переважна кількість сільських етноменшин Півдня України. Крім того ситуацію погіршувала і адміністративно-територіальна реформа, яка не враховувала їх інтересів при створенні національно-адміністративних одиниць. У результаті реформи 1921-1923 рр. етноменшини були фактично розірвані по різних адміністративно-територіальних одиницях, що підривало усталені регіональні зв'язки, приводило до занепаду традиційних форм господарської діяльності, руйнувало національно-культурний уклад життя. Ігнорувалися національно-культурні, мовні, релігійні та інші запити національних громад. Місцева влада вперто намагалася не помічати їх релігійних і традиційних народних свят, оголошуючи ці дні робочими. Звужувалася й сфера застосування національних мов у суспільно-політичному та культурному житті. Все це доповнювалось бюрократичним свавіллям місцевої влади, яка виявилася не здатною забезпечити потреби національних громад. Посилювався пасивний опір етноменшин, який часто переростав у виступи проти місцевих компартійних функціонерів. Наштовхнувшись на зростаюче невдоволення національних меншин, більшовицьке керівництво змушене було йти на деякі поступки і компроміси у розв'язанні національних проблем.

У складному соціально-економічному становищі перебувало і єврейське населення України. Традиційні заняття євреїв, що виокремилися ще в докапіталістичний період, виявилися законсервованими жорсткими умовами смуги осілості. Єврейство, за рішенням царського уряду, отримало можливість вести посередницьку торгівлю між містечком та навколишніми селами, займатися певними видами ремесла. Проведення радянською владою політики «воєнного комунізму», націоналізація торгівлі та заборона використовувати у кустарному виробництві працю найманих робітників призвели до розорення містечкового єврейства Правобережної України. Більш ніж на третину зменшилась і кількість євреїв-кустарів. Вони поповнили лави робітників на фабриках та заводах. Економічну ситуацію в містечках ускладнив голод 1921-22 років.

Серед етноменшин посилюють свій вплив національні громадські об'єднання, які розглядаються компартійними органами основним джерелом соціально-економічної та політичної нестабільності.

За часів влади царату на території підросійської України існувала ціла низка різних за своїм призначенням громадських організацій етноменшин. Найбільш

активними і чисельними серед них були єврейські, польські, німецькі. Вони були невід'ємною частиною суспільно-економічного та політико-культурного життя національних громад. Із поваленням самодержавства в Україні відбулося значне пожвавлення суспільно-політичної активності. Цей процес залежав від території проживання певного етносу та способу виробництва. Більш активними були жителі губернських і повітових міст. Меншу активність проявляло сільське населення. У національних селах Правобережної України та колоніях Півдня існували традиційні організації, які мали релігійне забарвлення і функціонували виключно у територіальних межах окремого населеного пункту. Вони створювались за ініціативою місцевої громади та не мали ніякого централізованого управління. Не маючи можливості напряду впливати на них, компартійні органи розглядали їх як антирадянські.

Необхідно виділити розвинутий національний кооперативний рух, який водночас був однорідний та різнобічний за своїм характером, методами функціонування, завданнями та метою. Крім цього, в Україні діяла мережа закордонних філантропічних організацій, які надавали матеріальну допомогу національним громадам. Особливо це стосувалося єврейської, польської та німецької меншин. Серед польських та німецьких селян Правобережної України функціонували таємні релігійні громадські організації. Вони боролися за збереження національної ідентичності через католицьку та протестантську релігію. Польські та німецькі організації були організаційно оформленими, але не мали централізованого керівництва і діяли у межах окремих населених пунктів. Єврейський суспільно-політичний рух за своїм рівнем стояв на декілька щаблів вище від німецького та польського. Він включав значну мережу громадських організацій сіоністського напрямку, які були досить потужними і мали широке представництво у містах та містечках України. Сіоністські організації були тісно пов'язаними із нелегальними єврейськими політичними партіями, які здійснювали на них значний вплив. Держава тримала процес розвитку громадської ініціативи різних національних груп у певних межах і контролювала їх вплив на місцеве населення та місцеві органи влади. Це стало причиною появи спеціального виборчого закону та ряду інструкцій щодо обмежень у праві обирати і бути обраним. Для реалізації державної етнополітики та здійснення контролю за національними громадськими об'єднаннями 23 квітня 1921 р. було створено Відділ національних меншин при НКВС. Відділ здійснював функції політичного нагляду в умовах непу, а в деяких випадках і репресивного органу.

Таким чином, компартійний режим одразу після окупації України розпочав активну боротьбу з громадською ініціативою національних меншин, яка завершилась ліквідацією всієї системи непровладних громадських об'єднань. Реалізуючи прагнення монополії на владу, партія розлого застосовувала антидемократичні методи та прийоми боротьби з опозиційним владі рухом. Поставивши практично під повну заборону діяльність традиційних національних громадських організацій, більшовицький режим усіляко сприяв створенню в середовищі етноменшин прокомуністичних організацій. Для реалізації задекларованих ідей режим спирався на систему одержавлених громадських об'єднань, спілок та різного роду організацій пролетарського спрямування. Використовуючи їх соціальну опору, комуністи мали за

мету поставити національне село під державний контроль, розколоти селянську масу і підпорядкувати її власній ідеології.

У третьому розділі **«Прокомуністичні громадські об'єднання і середовище національних меншин в 20-ті – на початку 30-х рр. ХХ ст.»** простежуються особливості формування в підрадянській Україні системи провладних громадських об'єднань, добровільних товариств і спілок. Висвітлюється і аналізується їх вплив на політичний, соціально-економічний та культурно-релігійний розвиток етноменшин.

Політична система держави «диктатури пролетаріату» передбачала створення підконтрольної правлячій партії системи громадських об'єднань та добровільних товариств. Кожна новостворена громадська організація мала виконувати певні передбачені державою завдання і функції та стати гвинтиком більшовицької компартійної системи. Під час утворення добровільних товариств в Україні компартійний режим застосовував реєстраційно-санкціонуючий правовий режим. Він передбачав пріоритет державних органів у створенні добровільних товариств та фіксував форму і способи участі державного апарату у процедурі реєстрації об'єднання і отриманні повної інформації про новостворену організацію. Контролюючі функції, тобто контроль за громадськими об'єднаннями етнічних меншин, покладалися як на державні, так і на компартійні органи. Партійне керівництво здійснювалося через секції або бюро національних меншин при відділах агітації та пропаганди, які існували при губкомах КП(б)У.

Найважливішим завданням прокомуністичних громадських об'єднань у роботі серед етноменшин вважалося втілення у життя директив комуністичної партії з їх радянської, проведення більшовицьких аграрних перетворень, викорінення проявів націоналізму та залишків індивідуального товарного виробництва. У культурному будівництві головна увага зосереджувалась на ідеологічному наповненні та супроводженні заходів направлених на радянську етноменшин, подальшому зміцненні класової свідомості робітників і селян. Компартійне керівництво республіки використовувало громадські організації насамперед для реалізації «інтернаціональних» функцій, які передбачали підпорядкування національного життя завданням більшовицького експерименту.

На початку 1920-х рр. більшовики використовували для роботи серед етноменшин мережу профспілок. Профспілки мали пряму директиву проводити організаційну і виховну роботу серед національних меншостей Української СРР спрямовану на їх залучення до більшовицьких соціалістичних перетворень. Національні меншини прагнули використати профспілки для задоволення власних потреб. Проте влада відводила профспілкам роль контролюючого органу, а не реального захисника інтересів пролетаріату. Профспілковий рух серед етнічних меншин чітко фіксувався і розвивався за вказівками компартійних органів. Розвиток національних профспілок як окремих елементів політичної системи більшовицької держави не передбачався. Національні профспілки розвивалися лише як частина загальнодержавних профспілок.

Активно використовували для впливу на національні меншини класові спілки. У перші роки існування в національному селі комнезами часто підмінювали собою місцеві органи влади – сільські і селищні ради. КНС втілювали в життя кампанії з

перерозподілу землі на користь соціально близького режиму селянства, здійснювали продрозверстку, розкуркулення та контролювали сільські осередки громадських об'єднань. Для більшості національного селянства КНС залишалися штучними, чужорідними утвореннями. Частина осередків КНС була бездіальною. Для покращення їх керованістю та досягнення більшої ефективності у роботі в середині 1920-х рр. їх перетворили в уніфіковано-бюрократичні структури. Однак класові спілки у другій половині 1920-х рр. залишились інерідним, слабо пов'язаним з життям національного села елементом радянської політичної системи.

Кооперативні товариства селян національних меншостей почали з'являтися у 1921 році одночасно з розгортанням кооперативного руху в УСРР. Кооперативні товариства нацменшин були включені до радянської кооперативної системи, зберігаючи подекуди притаманні їм особливості. Кооперативні організації національних меншин до середини 1926 року не обліковувались за національною ознакою. Повільно створювались сільські національні кредитні кооперативи. Кооперативні об'єднання розглядались компартійними органами як дієвий засіб залучення етноменшин до активної громадської діяльності. При кооперативах створювались осередки масових добровільних товариств. Розбудовувалась мережа клубів та хат-читалень. В цілому в УСРР не існувало жодної національності, яка б не брала участі в кооперативному житті. Феноменом кооперативного життя республіки стала діяльність в 1921-1926 рр. менонітської «Спілки голландських вихідців на Україні». Вбачаючи у спілці конкурента за голоси німецьких колоністів, компартійні органи постійно вели зі спілкою активну боротьбу. Ліквідувавши у середині 1920-х рр. німецьку національну кооперацію, компартійний режим активно створює її наступника у особі с/г та споживчої кооперації. В кінці 1920-х рр. національні с/г кооперативи стали базою для проведення колективізації. Відмова членів кооперативу вступати до колгоспу розцінювалась владою як прояв антирадянської агітації. Репресії проти селян, які відмовилися вступати до колгоспів, набули масового характеру.

Отже, вивчення історії громадських об'єднань етноменшин підрадянської України у 20-30-ті рр. ХХ ст. доводить, що діяльність добровільних товариств, класових спілок та кооперативних організацій залежала від рішень правлячої партії, постійно контролювалась та «шліфувалась» з боку партійно-владних органів, як в центрі, так і на місцях.

На підставі критичного вивчення широкого кола джерел дисертанткою були зроблені такі **висновки**:

1. Проведений аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії свідчить про те, що на даний час відсутнє комплексне дослідження, в якому було б розглянуто політику більшовицького режиму щодо громадського руху національних меншин підрадянської України. Дана проблема досліджувалась лише фрагментарно. Наявна джерельна база дисертаційного дослідження є достовірною та являє собою комплекс архівних і опублікованих документів, які дали змогу автору повною мірою здійснити узагальнюючий аналіз проблеми.

2. Державна політика щодо національних меншин на початку 20-х рр. ХХ ст. мала безсистемний характер. Компартійні органи не врахували у своїй роботі особливості

побуту, укладу життя різних національних груп, який формувався десятки років. Недолуга адміністративно-територіальна реформа, неувага до національно-культурних, релігійних та інших потреб національних меншин призвела до розпорошення етнічних груп у місцях їх компактного проживання, руйнування традиційних громад. Більшість соціально-економічних експериментів призвели до катастрофічного падіння рівня життя німців, греків, євреїв та інших народів України. Серед національних меншин поширюються антирадянські настрої. Розгортають свою діяльність національні небільшовицькі громадські організації, які стають виразниками інтересів національних громад.

3. На території підрадянської України таємно діяли громадські організації німців, євреїв та поляків, які мали релігійне забарвлення. Організації спиралися на молодь. Маючи релігійну основу у своїй діяльності, вони були заборонені компартійними органами влади. Найбільш міцні позиції на території УСРР мав єврейський суспільно-політичний рух, в основі якого лежав сіонізм. Сіоністські партії та організації були дуже активними та дієвими, мали широке представництво на місцях, були чітко організованими та структурованими, мали дуже багато спільного між собою. Сіоністські організації були тісно пов'язаними із нелегальними єврейськими політичними партіями, які здійснювали на них значний вплив. Сіоністські товариства та гуртки різнилися тільки характером своєї роботи (спортивні, господарські, культурно-просвітницькі та ін.). Зарубіжні національні рухи намагалися вплинути на суспільно-політичний і культурний розвиток національних меншин Української СРР. Одним із засобів впливу стало створення на початку 20-х рр. ХХ ст. різних за характером іноземних допомогових організацій, які шляхом надання матеріальної допомоги намагались вплинути на національні меншини, пробудити в них національну свідомість. Крім того філантропічні організації стали базою для задоволення еміграційних прагнень етноменшин України. Документальні матеріали того часу свідчать, що діяльність національних неурядових громадських організацій в Україні, не була буржуазним заколотом клерикальних сил, як стверджує радянська історіографія, а – боротьбою етнічних спільнот за відстоювання права на життя та вільний розвиток своєї національної громади

4. На початку 1920-х рр. утворюються національні кооперативні товариства, функціонування яких здійснювалося відповідно до традиційних напрямків господарської діяльності та особливостей соціальної структури певних національних груп. Не обмежуючись виробничою, торговельною або посередницькою діяльністю, товариства національної кооперації брали посильну участь у благодійництві та розвитку культурно-просвітницької справи. На їх кошти утримувалися навчальні заклади, установи соціального захисту, культові споруди. Серед товариств національної кооперації особливе місце посідала Спілка нащадків голландських вихідців на Україні. В умовах соціалістичної економічної системи не могло бути незалежної національної кооперації. Поряд із викоріненням національних кооперативних товариств інтенсивно впроваджувалися с/г колективи, які створювались за канонами більшовицької колгоспно-кооперативної системи. Із впровадженням колгоспного ладу споживча та торговельна кооперація поступово згортається, а с/г товариства колективізуються. Національні артільні та комуни

замінюються колгоспами, за допомогою яких влада здійснювала як господарські, так і виключно адміністративні кампанії: розкуркулення, хлібозаготівля.

5. На початку 20-х рр. ХХ ст. влада застосувала до національних громадських об'єднань засоби адміністративного тиску та кримінального переслідування до їх активу. За допомогою застосування заходів репресивного характеру було завдано суттєвого удару національному руху в особі національних громадських організацій та добровільних товариств. Наприкінці 1920-х – початку 1930-х років посилюються репресії проти «антирадянських й антикомуністичних елементів», до яких влада відносила представників національних громадських об'єднань, як носіїв націоналістичної ідеології, несумісної з побудовою соціалістичного суспільства. Масові акції проти національних громадських об'єднань та їх активістів призвели до ліквідації будь-яких опозиційних правлячому режиму рухів. По суті розправа над неуправляними громадськими організаціями етнічних спільнот стала початком масових сталінських репресій, проведених у 1930-х рр.

6. Розвиток нових радянських громадських об'єднань проходив у 1920-ті роки в контексті побудови нової політичної системи держави «диктатури пролетаріату» і був завершений на початку масових репресій 1930-х років. Нові громадські об'єднання мали замінити собою опозиційні національні рухи та стати проміжною ланкою між владою та національними громадами. Система створених на середину 1920-х років добровільних товариств перебувала під жорстким контролем з боку державних органів. Вони визначали принципи організаційної побудови, форми та методи роботи організацій. Особливу роль відігравали органи НКВС. З метою забезпечення «соціалістичної законності», вони видавали інструкції, обіжники, де тлумачилися законодавчі акти стосовно діяльності громадських об'єднань. За допомогою звітів та періодичних перевірок здійснювався контроль за організаціями.

7. Критичне осмислення узагальненого в дисертації матеріалу дозволило сформулювати ряд практичних рекомендацій, спрямованих на використання досвіду діяльності національних громадських об'єднань в умовах сучасної України. Їх реалізація сприятиме розбудові в Україні поліетнічного, толерантного суспільства, та формуванню державними органами влади та органами місцевого самоврядування виваженої соціально-економічної, культурно-релігійної політики стосовно всіх етнічних громад регіонів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях

1. *Мотричук Р.Г.* Національні громадські об'єднання на початку 20-х рр. ХХ століття / Р.Г. Мотричук // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – 2014. – Вип. 85. – С.9-14.
2. *Мотричук Р.Г.* Радянська історіографічна традиція дослідження історії національних меншин України у міжвоєнну добу / Р.Г. Мотричук // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 6 Історичні науки. Зб. наукових праць. – 2013. – Випуск 10.– С. 191-200.
3. *Мотричук Р.Г.* Прокомуністичні масові добровільні товариства у середовищі національних меншин України у 20-х на початку 30-х рр. / Р.Г. Мотричук //

Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 6 Історичні науки. Зб. наукових праць. – 2014. – Випуск 12. – С. 41-46.

Статті у наукових виданнях включених до міжнародних науково-метричних баз

4. *Мотричук Р.Г.* Діяльність комітетів незаможних селян в середовищі національних меншин України в 1920-30-ті рр. / Р.Г. Мотричук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. XXXIX. – С.101-105.

5. *Мотричук Р.Г.* Атеїстична діяльність більшовиків серед національних меншин України в 1920-ті роки / Р.Г. Мотричук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. XXXX. – С.101-104.

Публікації, що додатково відображають результати дисертації

6. *Мотричук Р.Г.* Пробільшовицькі громадські об'єднання і німецьке селянство в 1920-30-ті рр. / Р.Г. Мотричук // Матеріали III Міжнародної наукової конференції «Антикризовий розвиток соціальних та економічних процесів в умовах глобалізації», (Київ-Буча, квітень 2013). – К.: Міленіум, 2013. – С.154-157.

7. *Мотричук Р.Г.* Державний апарат з контролю за громадськими організаціями Української СРР в 1920-ті роки / Р.Г. Мотричук, В.О. Доценко // Актуальні питання теорії та історії держави і права в дослідженнях студентів і молодих вчених: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Бердянськ, 25-26 листопада 2014 р.). – Донецьк: Юго-Восток, 2014. – С. 153-156.

8. *Мотричук Р.Г.* Історико-правові особливості діяльності класових спілок у середовищі національних меншин Української РСР в 1920-ті роки / Р.Г. Мотричук // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Держава і громадянське суспільство: стан та перспективи розвитку» / 14 листопада 2013 р., Ірпінь, Київська обл. – Ірпінь: Національний університет ДПС України, 2014. – С.74-77.

9. *Мотричук Р.Г.* Радянські профспілки і національні меншини Української СРР у 1920-30-ті роки // Матеріали IV Міжнародної наукової конференції «Антикризовий розвиток соціальних та економічних процесів в умовах глобалізації», (Київ-Буча, квітень 2014). – К.: Міленіум, 2014. – С.98-102.

10. *Мотричук Р.Г.* Антирелігійна діяльність більшовиків серед етноменшин України в 1920-ті рр. / Р.Г. Мотричук // Матеріали V Міжнародної наукової конференції «Антикризовий розвиток соціальних та економічних процесів в умовах глобалізації», (Київ-Буча, квітень 2015). – К.: Міленіум, 2015. – С.93-97.

Мотричук Р.Г. Громадські об'єднання національних меншин України у 20-30 роки ХХ століття. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. – Київ, 2015.

Дисертація присвячена вивченню історії розвитку громадської ініціативи національних меншин України у контексті національної політики компартійного режиму у 20-30-ті роки ХХ ст. На основі літератури, архівних і опублікованих джерел було визначено доктринальні засади функціонування системи громадських

об'єднань національних меншин, висвітлено історію створення та діяльності професійних і класових спілок, національної кооперації та добровільних товариств, особливості їх організаційної структури й умови членства. Дисертантом було проаналізовано механізм адміністративно-політичної та фінансово-господарської взаємодії прорадянських громадських об'єднань з органами більшовицької вертикалі управління в контексті здійснення політики інтеграції національних меншин до політичної системи держави «диктатури пролетаріату». В роботі досліджено особливості діяльності небільшовицьких національних громадських об'єднань, їх участь у розгортанні спротиву більшовицькій політиці, яка здійснювалася по відношенню до національних громад Української СРР.

Ключові слова: національна громадська ініціатива, національна кооперація, добровільне товариство, національні меншини, коренізація.

Мотричук Р.Г. Общественные объединения национальных меньшинств Украины в 20-30-е годы XX века: историко-теоретический аспект. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2015.

Диссертация посвящена изучению истории развития общественной инициативы национальных меньшинств Украины в контексте национальной политики компартийного режима в 20-30-е гг. XX века. Используя литературу, архивные и опубликованные источники было определено доктринальные принципы функционирования системы общественных объединений национальных меньшинств, отображено историю возникновения и деятельности профессиональных и классовых союзов, национальной кооперации и добровольных обществ, особенности их организационной структуры и условия членства. Дисертантом был проанализирован механизм административно-политического и финансово-хозяйственного взаимодействия просоветских общественных объединений с органами большевицкой вертикали управления в контексте осуществления политики интеграции национальных меньшинств в политическую систему государства «диктатуры пролетариата». В работе исследовано особенности деятельности небольшевицких национальных общественных объединений, их участие в разворачивании сопротивления большевицкой политике, которая осуществлялась в отношении к национальным общинам Украинской ССР.

Ключевые слова: национальная общественная инициатива, национальная кооперація, добровольное общество, национальные меньшинства, коренізація.

Motrichuk R.G. Public associations of national minorities of Ukraine in 20-30-ies of XX century: historical and theoretical aspects. – Manuscript.

The dissertation for the degree of candidate of historical sciences, specialty 07.00.01 - History of Ukraine. - Dragomanov National pedagogical University. - Kiev, 2015.

The dissertation highlights the problems of the national social movement development in Ukraine in the context of the national policy of the Bolshevik regime. After analyzing the literature in the dissertation it was concluded the lack of comprehensive

studies on the subject. The analysis of sources indicates a sufficient base for the writing of the dissertation.

It was determined the role and place of national public organizations in the political system of the «dictatorship of the proletariat» in the state. Were examined the relationships of Communist Party authorities and national associations in the context of specific socio-economic and socio-political conditions of national minorities of Ukraine.

In the paper on the base of the extensive materials the reasons which led the population of national administrative units to the economic decline in the early twentieth century were discussed. A strong influence on the economic situation of the Germans, Poles, Jews and others were made. Nationalities were a consequence of the First World and the Civil War, the policy of "war communism» was undertaken by the Bolshevik Party. Dissertator notes that the economic policy of the Bolshevik Party in relation to the national peasantry determined highest percentage among the colonists wealthy peasants, and among Jewish towns in Right-Bank Ukraine petty-bourgeois elements. The policy pursued by the party organs was caused by the active dissatisfaction with the Soviet government among minority region. Non-Bolshevik growing influence of civil society organizations appeared. Took place constant conflicts with local party activists, natural performances took place. This led to a change of priorities of the ruling party. The authorities chose a course of gradual Sovietization of ethnic minorities. A special role was played in this process by removing the pro-governmental public associations.

The author has determined the peculiarities of national public organizations. According to the doctrine of the Communist Party leadership, civil society organizations acted as a link between the state system and the population. The process of creating and activity of voluntary associations, cooperatives, economic and cultural organizations were strictly regulated by the Bolshevik regime. Pro-government associations have clearly centralized organizational structure, in which the real power in the hands of a few functionaries who are closely related to the party and government organs. The latter also regulated the conditions of membership in social organizations, watched their social composition.

Instead non-Bolshevik national public organizations and national cooperations are a negative attitude to the Bolshevik regime and acted as advocates of national minorities, which they represented. They were created just by the nationally active citizens, who had their own organization, financing and program activities.

The thesis revealed features of the organization and conducted of national public associations against the repressive policy aimed at their elimination. The features used in the implementation of the policy of trade unions and the ANC mass voluntary societies.

Key words: national public initiative, national cooperation, voluntary society, national minorities, indigenization.